

Az európai munkásság reakciója a globalizáció, a neoliberális átalakulás és növekvő egyenlőtlenség jelenségeire

Bevezetés

Az 1980-as évek közepe óta az európai integráció újjászületését egyértelműen a neoliberális igényeknek megfelelő átalakítás jellemzi, minek következtében az európai integráció elválaszthatatlanul összeforrt a globalizációval és a transznacionális korporációk (TNC-k) által dominált, a nemzeteken átívelő termelés egyre növekvő befolyásával, a globálisan szerveződött egységes pénzpiac kialakulásával és a neoliberális gazdaság meghatározó szerepével. Az Európai Unióban végbement neoliberális átalakulás a nemzetgazdaságok deregulációjában és liberalizálásában öltött testet a belső piaci programokban, valamint a Gazdasági és Pénzügyi Unió (EMU) belül. Ez utóbbi arra utasítja az Európai Központi Bankot (ECB), hogy egyetlen és elsődleges célja az árstabilizáció legyen, így aztán az ECB a Stabilitási és Növekedési Egyezményben (SGP) meghatározott, neoliberális konvergencia-kritériumok alapján rövid pórásra fogja a tagállamok fiskális politikáját. A *társadalmi dimenziót* szabályozó társadalmi intézkedések nem változtatnak ezen a fundamentálisan neoliberális irányon (Bieler, 2006. 9–14.). Amikor az Európai Unióhoz Közép- és Kelet-Európa (CEE) is csatlakozott, az Unió az új tagállamokba egy, a korábbinál is piacorientáltabb neoliberális irányzatot exportált, miközben az új tagállamok nem kaptak lehetőséget az azonnali, szabad munkaerőmozgásra, és az Európai Unió újraelosztó politikájának sem lehettek teljes jogú haszonélvezői (Bohle, 2006).

Globális szinten a neoliberális átalakítás az egyenlőtlenségek drasztikus növekedéséhez vezetett. Egyfelől „2006-ban a GDP növekedése 5,2%-on állt, és a világ gazdaság 1996 és 2006 között átlagosan 4,1%-kal növekedett” (Bieler et al, 2008. 9.). Másfelől viszont 2006-ban a munkanélküliség elérte a korábban sosem tapasztalt 195,2 millió számot. A Gini-koefficiens – mely az országok közötti egyenlőtlenség mérésére szolgál, ahol a 0 a teljes egyenlőséget jelenti, 100 pedig a teljes egyenlőtlenség mértéke – az 1980-ban mért 43-ról 1999-ben 54-re, míg 2005-ben már 67-re emelkedett. Az országok közötti fokozódó

egyenlőtlenséghez társult az egyes országokon belül tapasztalható növekvő egyenlőtlenség. „Az 1960-as évek és 2000 között vizsgált és értékelt hetvenhárom országból ötvennégyben tapasztaltak növekvő egyenlőtlenséget, tizenkettőben a mutató nem változott, és mindössze hét olyan ország akadt, ahol az egyenlőtlenség mértéke csökkent” (Bieler et al, 2008. 10.). Egyszóval, a neoliberális globalizáció a javak gyarapodását eredményezte, de azon az áron, hogy mind az országok között, mind az egyes országokon belül fokozódott az egyenlőtlenség. A kibővült Európai Unióra vonatkozóan egy nemrégiben készített tanulmány arra a következtetésre jutott, hogy az integráció eredményeképp a régiós egyenlőtlenségek mértéke csökkent. Ugyanakkor azonban az országok közötti egyenlőtlenség mutatója meredeken emelkedett. „A kibővült Európa országaiban a régiók közötti egyenlőtlenségek az elmúlt nyolc év során 15%-kal nőttek, miközben az egyes országokon belüli egyenlőtlenségek Európában 45%-kal estek vissza” (Heidenreich és Wunder, 2008. 25.). Az új közép- és kelet-európai országokat különösen sújtja a növekvő belső egyenlőtlenség jelensége. Mint azt Heidenreich és Wunder megjegyezte: „az 1990-es évek közepétől különösen a közép-európai országokban a régiós egyenlőtlenségek erőteljes fokozódása volt megfigyelhető (lehetséges, hogy a szocialista időszak »lefojtott egyenlőtlenségének« ellenhatásaként)” (Heidenreich és Wunder, 2008. 27).

A globális pénzügyi válság, mely szintén a teljességgel szabályozatlan piacok következtében alakult ki, és ilyenformán szorosan kötődött a neoliberális átalakítási folyamathoz, az Európai Unió tagországai közül elsősorban és különösen súlyosan a kelet-európai régiót érintette. Az Európai Unióba való belépést követően mind a vállalkozások, mind a magánszemélyek óriási mennyiségű, külföldi devizaalapú hitelt vettek fel. „2007-ben a magánszektorban lévő külföldi deviza a kelet-európai országokban a devizatartalékok 126%-át tette ki. És 2008-ban a régió bankrendszerébe még újabb 100 milliárd dollár értékű kölcsön áramlott be” (Roche, 2009). Az elértéktelenedő kelet-európai pénzek miatt a hitelt felvevők közül sokan kerültek abba a helyzetbe, hogy képtelenek tartozásaikat visszafizetni. Különösen súlyosan jelentkezett ez a probléma Magyarországon, ahol a devizaalapú hitelek az összes hitel 50%-át alkották, továbbá a balti államokban, ahol az előbbi arány elérte a 70%-ot is. Ezek a fejlemények nemcsak valószínűsítik a belső egyenlőtlenségek további súlyosbodását, hanem elvezethetnek oda is, hogy feléled a Kelet- és a Nyugat-Európa között korábban jellemző egyenlőtlenség. Ha az Európai Unióra és huszonhét tagállamára mint egységes egészre tekintünk, akkor megállapítható, hogy a munkanélküliség a 2008 decemberében mért 7,6%-ról 2009 decemberére 9,6%-ra emelkedett, ami a legmagasabb arányszám 2000 januárja óta, vagyis azóta, hogy az adatok egységes kezelése elkezdődött (Eurostat, 2010). Röviden, a neoliberális átalakítás az Európai Unió tagállamai közötti egyenlőtlenség

növekedését eredményezte, anélkül, hogy lényegesen csökkentette volna az általános munkanélküliséget.

A szakszervezeteknek már az 1980-as évek közepétől ambivalens szerep jutott az európai integráció során. Támogatták az integráció kibontakozását, azonban egyfajta „igen, de” pozíció alapján azt követelték, hogy a gazdasági integráció haladjon együtt a társadalmi és a politikai integráció folyamatával, beleértve a tőke európai szintű újraszabályozását. Végül ez a stratégia csak korlátozott eredményeket produkált, ha figyelembe vesszük az Európai Unió szociális dimenzióinak meglehetősen erőtlen alakulását. Ezért gyakorta hallható az a megállapítás, hogy a szakszervezetek „igen, de” stratégiája valamiféle szimbolikus euro-korporativizmust szült, ahol a szakszervezetek részt vehetnek ugyan a tárgyalásokban, de esélyük sincs arra, hogy valóban számottevő hatással legyenek az egyes javaslatokra (például Ryner és Schulten, 2003). Ahogyan Taylor és Mathers (2002. 54.) megfogalmazta, a „társadalmi partnerségi” megközelítés, ami az európai munkásmozgalmak vezető tagszervezeteinek gondolkodását jellemzi, olyan stratégiát eredményezett, amely nemcsak tovább nyirbálja a munkásmozgalmak autonómiáját, hanem igazolja is a neoliberais logikát a „korporativizmus segítő oldal-szelének” vagy a „progresszív versenyképesség” elvének révén. Így aztán a szakszervezeteket azzal vádolják, hogy maguk is részesei lettek a neoliberais átalakulásnak, és emiatt elvesztették jelentőségüket a neoliberais mozgalmakkal szemben. E tanulmány célja az, hogy az európai szakszervezetek helyzetét elemezze az Európai Unió neoliberais átalakításának folyamatában. Elemzésünk azt a megállapítást fogalmazza meg, hogy miközben egyes szakszervezetek elfogadtak bizonyos neoliberais koncepciókat, a szakszervezetek többségükben továbbra is bírálják az átalakítást és a nyomában járó fokozódó egyenlőtlenséget.

Gyakorta elhangzó álláspont, hogy nem korrekt dolog neoliberalizmusról beszélni, mivel különböző emberek számára egészen eltérő jelentéseket hordoz, és olyan sokféle irányzata és változata lehetséges, hogy bármiféle általános megállapítás nagyfokú leegyszerűsítéshez vezet. Mégis, a neoliberalizmussal szemben álló körökben az emberek pontosan tudják, mit kell érteni a neoliberais közgazdaság alatt, és rendszeresen képesek átlátni azt is, hogy a neoliberais átalakítás miként érinti munkahelyüket és életüket (Bieler és Morton, 2004). Ha a neoliberalizmust úgy utasítjuk el, mint megértésre, végiggondolásra érdemesnek tekinthető eszmét, akkor ez esetleg olyan politikai lépésnek tűnhet, mely alapjaiban rendíti meg a neoliberais gazdaságokkal szembeni ellenállást. Ha rávilágítunk a neoliberalizmusban rejlő különböző lehetőségekre, akkor figyelmünket elkerüli a fundamentális problémák özöne, ami ennek a gazdasági eszmekörnek az összes áramlatát jellemzi. Ezért e tanulmány első része a neoliberais közgazdaságtan kialakulását tekinti át. Ezt néhány nemzeti munkásmozgalmak rövid elemzése követi, annak megállapítása érdekében, hogy e mozgalmak vajon elfogadták-e

a neoliberális gazdaságszervezést. Majd rámutatunk számos olyan, az európai szinten a szakszervezetek által alkalmazható hasznos stratégiára, amelyekkel a neoliberális átalakítást sikeresen ellensúlyozni lehet. A következtetés és összegzés további gondolatokkal szolgál az ellenállás lehetőségeit illetően.

A neoliberalizmus kialakulása

A neoliberalizmus a 20. század eleje óta jelen van és elsősorban Friedrich August von Hayek dolgozta ki részletesen. Európában a háborút követő újjáépítés időszakában azonban csak csekély figyelmet kapott. A keynesiánus igényre orientált gazdaságirányítás láthatólag sikeresen megteremtette a teljes foglalkoztatást, melyhez gazdasági növekedés és emelkedő profitok járultak. Csak az 1970-es években, az egész világon végigsöprő gazdasági válság idején kapott újra figyelmet a neoliberális közgazdaságtan; ekkoriban a fejlett országokat az ún. stagfláció, azaz a magas inflációval párosuló gazdasági stagnálás sújtotta. A neoliberalizmus kialakulását négy, jól elkülöníthető szakaszra oszthatjuk. Az 1970-es években a keynesianizmus gazdaságpolitikai kritikájaként szerzett jelentőséget, és kísérleti jelleggel a Pinochet irányította Chilében vezették be 1973-ban. Később a kapitalista átalakítás programjává nőtte ki magát, és 1976-tól az USA-ban, 1979-től pedig Nagy-Britanniában is bevezették (Harvey, 2006. 12., 15–17.), majd az 1990-es években a globalizáció pozitív értelmezésének szinonimája lett, hogy ezt követően hegemón hittétellel fejlődjön (Gamble, 2001.; Overbeek, 1999). A második fázisból a harmadikba való átalakulást azonban nem szabad sima, akadálytalan folyamatként elgondolnunk. Mindkét fázisban a neoliberális átalakulás mind az USA-ban, mind Nagy-Britanniában számos problémába ütközött, amellett igen lehangoló gazdasági eredményeket produkált. Mint azt Peck és Tickell megállapítja, azon átmenet során, melyet a „visszaszoruló neoliberalizmusnak” a „kibontakozó neoliberalizmusba” való átalakulása-ként írhatunk le, „a megközelítési szempontok fokozatosan eltolódtak a keynesiánus (tág értelemben meghatározott) jóléti és szociális-kollektív intézmények aktív felszámolásától és lejárátásától a neoliberálissá alakult államformák, irányítási módok és szabályozó viszonyok céltudatos kialakítása és konszolidációja felé” (Peck és Tickell, 2002. 384.). Fontos megjegyezni, hogy e folyamat során a neoliberalizmusnak sikerült még jobban beágyazódnia a különböző földrajzi térségekbe, beleértve a régiós és a nemzetközi kontextust is. Jó példája ennek a folyamatnak a monetáris politika depolitizálása: az európai integráció során létrehozták a független Európai Központi Bankot (Gill, 2001). Még újabb fejlemény, hogy a neoliberalizmust egyre több bíráló érzi és egyre többen kérdőjelezi meg eredményeit. A WTO (World Trade Organization – Világkereskedelmi Szervezet) ellen 1999-ben Seattle-ben lezajlott tüntetések, illetve

a Társadalmi Világforum fejlődésével, mely első ízben a braziliai Porto Alegreben 2001-ben rendezte fórumát (Reitan, 2007), a neoliberalizmusnak immár negyedik szakaszáról beszélhetünk, melyet az erősödő, élesedő viták jellemeznek.

Az alkalmazott neoliberális politikai eszközök – többek között és első sorban a privatizáció, a központi bank függetlensége, a liberalizáció, a munkaerőpiac flexibilizálása, a közszféra átalakítása, a szakszervezetek jogainak megnyirbálása stb. –, és ezen eszközök igénybevételének mértéke országonként eltérő képet mutatott. Az eltérések abból is fakadnak, hogy kétféle neoliberális áramlat létezik: a laissez faire és a szociális piaci áramlat, melyek eltérően vélekednek arról, hogyan lehet az államnak a legátfogóbban működő, szabad piacot biztosítani (Gamble, 2006. 21–22.). Ugyanakkor azonban, minden neoliberális átalakítási projektben van két alapvető, esszenciális tétel: „az első az a hit, hogy az infláció veszélyesebb az általános jólétre nézve, mint a munkanélküliség. A második pedig az a vélekedés, hogy a munkanélküliség, az infláció és az ezekhez hasonló jelenségek egyértelműen az állami beavatkozás következményei egy egyébként önmagát egyensúlyban tartó gazdaság életében” (Blyth, 2002. 147.). Amikor a neoliberális gazdaságtan belső vitáiról gondolkodunk, akkor nem szabad szem elől téveszteni ezeket a fundamentális közös sajátosságokat. Ha nem így tesz, akkor az elemző könnyen juthat arra a helytelen következtetésre, hogy ezeket a belső nézeteltéréseket döntő jelentőségű megosztottságoknak tekintse, noha ezek tulajdonképpen azonos jelenségek eltérő megnyilvánulásai. Mint azt Saad-Filho megállapította azzal a vitával kapcsolatban, mely Joseph Stiglitz és a Nemzetközi Valuta Alap között folyt arról, mi a legeredményesebb gazdasági továbblépés útja, valamint hogy az intézményeknek milyen mértékben kell a piac hibáit kiigazítaniuk – a vita szorosán összefüggött azzal, hogy az ún. washingtoni konszenzust fokozatosan a poszt-washingtoni konszenzus váltotta fel –, „a vita résztvevői mindannyian azonos módszertani alapokról indulnak, beleértve a redukcionizmust, a módszertani individualizmust, az utilitarizmust és azt a dogmatikus előfeltevést, hogy a csere az emberi természethez tartozó sajátosság, nem pedig a társadalom egyik aspektusa” (Saad-Filho, 2005. 118.). Ezért aztán a neoliberalizmusnak ezek a belső vitái nem megosztottságának jelei, hanem „sokkal inkább úgy tekintendők, mint fejlődésének elemei. Hasonlóképpen, ezek a nehézségek és problémák sokkal inkább a neoliberális hegemonia egyidejű újratermelődéséhez és átalakulásához járultak hozzá, mintsem azonnali bukásához” (Plehwe, Walpen és Neunhöffer, 2006. 2.). Röviden, amikor a neoliberalizmus éles vitáit vizsgáljuk, akkor óvatosan kell eljárjunk, nehogy összetéveszünk a belső kritikát az alapvető elutasítással. Itt kap jelentőséget Gramscinak az a megállapítása, mely különbséget tett a „történetileg szerves [...] valamint az önkényes, kiagyalt, »akart« ideológiák között” (Gramsci, 1970. 106.). Gramsci azt is hangsúlyozta, hogy különbséget kell tenni

egyfelől a valódi cselekvés, másfelől a gladiátori dőreség között, mely önmagát cselekvésnek állítja, de csak a szót, a külsődleges gesztust és nem a dolgot változtatja meg.

Ráadásul a neoliberalizmus dominanciájának kialakulását nem valamiféle tehetetlen sajátosságok eredményezték. Sokkal inkább anyagi struktúrája, vagyis az a tény biztosította előretörését, hogy maga mögött tudhatta a transznacionális tőkének egy kicsi, strukturálisan azonban befolyásos osztályát, az USA-hoz és Nagy-Britanniához hasonló, jelentős országok támogatását, továbbá az olyan nagy nemzetközi szervezetek segítségét is, mint a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank. Ezért aztán a neoliberalizmust úgy kell értelmezni, mint a tőkének egy kísérletét arra, hogy az osztályhatalmat visszaállítsa (Harvey, 2006. 29.). Az 1970-es évek válsága idején a hanyatló profitráta légkörében a tőkének a termelőeszközökkel kapcsolatos kiváltsága a fejlett világban egyre inkább megkérdőjeleződött. A világ más tájaira áthelyezett termelőegységek és a deregulált pénzpiacok nemcsak új profitteremtési lehetőségek előtt nyitottak utat, hanem egyidejűleg ki is húzták a talajt a fejlett országok munkásosztályai alól, ahol a szakszervezetek kezdték elveszíteni jelentős hatalmi forrásaikat, hiszen a munkanélküliség tartósan magas százalékon állt. Innen fakad az, mint David Harvey állítja, „hogy „a neoliberalizmus a felsőbb osztályok szempontjából óriási sikereknek bizonyult. Vagy visszahelyezte az osztályhatalmat az uralkodó elitekhez (mint azt az USA-ban és bizonyos mértékig Nagy-Britanniában tapasztalhattuk), vagy megteremtette a feltételeket a kapitalista osztály kialakulásához (mint Kínában, Indiában, Oroszországban és máshol)” (Harvey, 2006. 42.).

A globális neoliberális átalakítás előrsét az egyre erősebbé váló transznacionális kapitalista osztály alkotta, mely hegemon projektet teremtett a neoliberális újjáalakítás témája köré (Robinson, 2004. 47–49.; Sklair, 2001. 295.). Magát a projektet, mint azt Carroll és Carson felvázolta, a transznacionális tőke számos, nemzetközi politikacsináló csoportjának interakciója hozta létre, többek között a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara, a Bilderberg konferenciák, a Trilaterális Bizottság, a Világgazdasági Fórum és a Fenntartható Fejlődést Segítő Globális Üzleti Tanács. „Egységes egésként szemlélve ezeket a globális politikacsináló csoportokat, bátran tekinthetők a transznacionális kapitalista osztályformálódás eszközeinek. Ezek biztosítják azt az intellektuális irányítást, mely nélkülözhetetlen abban a fokozatosan kibomló folyamatban, melynek során a transznacionális tőke gazdaságilag domináns osztályból olyan osztállyá alakul át, melynek érdekei az univerzalizmus jegyeit veszik magukra” (Carroll és Carson, 2006. 60.). A transznacionális tőkét támogatják a vele szövetséges kis, alsóbb szintű üzletkötő és el-látó cégek, a specializált szolgáltatóegységek, például a könyvelők és a privilegizált dolgozók (Gill, 1995. 400–401.). Élvezi az egységes globális média támogatását is, mely hirdeti a neoliberalizmus ígését, ami egyben tartja ezt a transznacionális történeti blokkot (Robinson és Harris, 2000.

31.). Európai szinten a transznacionális tőke legismertebb, bár nem kizárólagos szervezete a gyáriparosok kerekasztala (European Round Table of Industrialists – ERT), melyben Európa legerősebb transznacionális korporációinak felső vezetői vesznek részt. Ez a szervezet állt a „beágyazott neoliberalizmus” formálódó kompromisszuma mögött, mely az elsődlegesen neoliberális irányt némi ipari és társadalompolitikai lépéssel egészítette ki, annak érdekében, hogy a neoliberális projekt társadalmi bázisát kiszélesíthesse (van Apeldoorn, 2002).

Ugyanakkor a globális és európai szintéren fellépő, egyre erősebb transznacionális kapitalista osztály kialakulása nem jelenti azt, hogy ne volnának belső feszültségeik vagy nézeteltéréseik. A neoliberalizmus természete szerint is változatos formában jelentkezik, és eltérnek egymástól azok a formák is, melyek az egyes országokban a térnyerését elősegítették. Amint azt az Európai Unió pénzügyi integrációjában érdekelt pénzügyi kereskedelmi szervezeteket elemző egyik tanulmányában Huw Macartney kimutatta, miközben létezik ugyan ezen szervezetek politikai diskurzusában egyfajta neoliberális konszenzus, addig a német, brit és francia transznacionális pénztőke továbbra is elkülönülő, önálló, nemzeti-hazai kontextusban folytatja térnyerését és ehhez kapcsolódó versengő felhalmozási stratégiáit (Macartney, 2009). Más szóval, míg jelen van egyfajta általános konvergencia Európában és Európán túl a neoliberális átalakulást illetően, addig továbbra is megmaradnak az önálló nemzeti utak, és ezt a transznacionális osztályfrakciók eltérő természete is jól tükrözi. „A globális, homogén neoliberális hegemonia helyett így esetlegesen egymástól gyökeresen eltérő neoliberális hegemon konstellációkra kell következtetnünk, melyek nemzeti, transznacionális, világrégiós vagy globális szinten nyerik el formájukat” (Plehwe, Walpen és Neunhöffer, 2006. 3.).

Fontos azonban az a tény, hogy a neoliberalizmus állandóan versengésre kényszerül. Hegemoniáját újra meg újra biztosítani kell. Figyelembe véve a neoliberalizmus változatos, színes arculatát, a transznacionális tőke egységét nem szabad eltúloznunk. Mint Macartney megállapítja, „az ellenállási mozgalmak jobban tennék, ha erőfeszítéseiket azon európai és nemzetközi intézményekre koncentrálnák, ahol a transznacionálisan orientált frakciók közös érdekei kiforratlanok maradtak, és ahol a társadalmi erők ki tudnák használni ezeket az egymásnak ellentmondó tendenciákat” (Macartney, 2009. 480.). Így az a kérdés áll előttünk: a szakszervezetek milyen mértékben fogják az Európai Unióban oly sokszínű megmutatózó neoliberális átalakítással szembeni ellenállásukat fenntartani; vagy pedig már annyira betagozódtak a rendszerbe, hogy csak a helyzet belülről javítására koncentrálnak, anélkül, hogy alapvetően megkérdőjeleznék a neoliberális átalakítást?

A szakszervezetekre óriási nyomás nehezedik az európai termelés társadalmi viszonyainak neoliberális átalakítása következtében. A nemzetgazdaságok deregulációja és liberalizálása – a munkaerőpiacot is beleértve – aláásta országos szinten hagyományosan erős pozícióikat. Mi több, a neoliberális közgazdászok alapjaiban kérdőjelezték meg a szakszervezetek szerepét, és gyakorta tekintik őket valamiféle akadálnak, mely a szabad piac hatékony működésének állja útját. Ugyanakkor, a szakszervezetek az 1980-as évek végén nagymértékben támogatták a nemzetközi piaci programot. Felbátorodva az akkori Európai Unió bizottsági elnökének, Jacques Delors-nak a szerepén – aki társadalmi integrációt sürgetett azon a címen, hogy ez elengedhetetlen velejárója a gazdasági integrációnak –, a szakszervezetek azt remélték, hogy a gazdasági integráció a politikai egység megteremtéséhez vezető út első állomása lesz, mely majd társadalmi egységet is eredményez (Beiling, 2001. 100.). A Gazdasági és Pénzügyi Unió (EMU) elfogadásával és a neoliberalizmusnak a konvergencia-feltételekben megnyilvánuló intézményesítésével, melyhez az Európai Központi Bank megalapítása társult, a szakszervezetek fokozottan nehéz körülmények között próbáltak az árstabilitásra és a demokratikus ellenőrzés hiányára fókuszálni. Végül aztán, figyelembe véve a szakszervezetek politikai gyengeségét az 1990-es évek elején lezajlott gazdasági recesszió idején, valamint a szociális fejezet kicsinyke eredményeit, a szakszervezetek elfogadták a maastrichti egyezményt (Beiling, 2001. 105.). A szakszervezetek nem kritikátlanul támogatták e lépéseket, azonban ezt követő lépéseiket az „igen, de” attitűd jellemezte. Mint már fentebb utaltunk rá, pontosan ez a magatartás váltotta ki azokat a vádakot, hogy a szakszervezetek betagozódtak a neoliberális átalakítási folyamatba.

Nézetem szerint nem szabad a szakszervezeteket mint a neoliberális átalakítással szembeforduló lehetséges szereplőket ilyen gyorsan leírni. Az „igen, de” magatartást nem volna szabad úgy tekinteni, mint a neoliberalizmus egyöntetű elfogadását. Az európai politika most is osztályharc, és a szakszervezetek egyszerűen nem voltak képesek a tőke strukturális hatalmával felvenni a versenyt, ahogyan nem tudták kikezdeni a korszak neoliberalizmusának domináns diskurzusát sem. Az osztrák, brit, francia, német és svéd munkásmozgalom részletes vizsgálata rámutatott arra, hogy a szakszervezetek döntő többsége, köztük azok is, melyek elfogadták a Gazdasági és Pénzügyi Unió megalakulását, továbbra is szemben állnak a neoliberális átalakítással (Bieler, 2006). A

* E tanulmány empirikus része neogramsciánus perspektívából tájékoztat. E nézőpont körvonalairól és kritikai alkalmazásáról lásd Bieler et al (2006) és Morton (2007) tanulmányait.

német szakszervezetek például bírálták a Gazdasági és Pénzügyi Unió létrehozásának neoliberais következményeit, ahogyan azok a konvergencia-kritériumokban és az Európai Központi Banknak az árstabilitás fenntartására irányuló kizárólagos erőfeszítéseiben megjelentek. A szakszervezetek általában aktív foglalkoztatási politikát követeltek nemzeti és európai szinten is, továbbá a konvergencia-kritériumok rugalmasabb értelmezését; sőt akadtak olyan szakszervezetek is, melyek azt akarták, hogy vegyék be a munkanélküliség kritériumát is, ezzel igazolva a foglalkoztatásnak és növekedésnek a hangsúlyosabb szerepét. Egyes szakszervezetek szorgalmazták az inflációval és a termelékenység növekedésével arányos béremelés fontosságát annak érdekében, hogy a hazai kereslet biztosítva legyen; továbbá azt, hogy harmonizálják az Európai Unió országaiban az adókat, hogy az egyes térségek között ne legyen versengés. Ezt az érvelést arra a felismerésre alapozták, hogy a foglalkoztatást nemcsak strukturális eszközökkel lehet elérni, hanem annak a kereslethez kell igazodnia. Az európai szintű infrastrukturális programok állami fejlesztése ebben a tekintetben csak az egyik járható út (Bieler, 2003a. 34–36.).

Nagy-Britanniában a neoliberais Gazdasági és Pénzügyi Uniót még élesebb kritikák érték. Egyfelől, az országos termelői szférákban működő szakszervezetek – mint például a közszférát képviselő UNISON – határozottan felléptek a Gazdasági és Pénzügyi Unió ellen, mondván, az korlátozni fogja a közellátásra fordítható nemzeti pénzüsszegeket és kedvezőtlen hatással lesz a növekedés és a foglalkoztatás szintjére. Rámutattak az Európai Központi Bank demokratikus elszámoltatásának hiányosságaira is. A Gazdasági és Pénzügyi Unióhoz való csatlakozás elutasítása egyértelműen az intézmény neoliberais elfogultságából eredt, és tisztán mutatja, hogy a brit munkaerő igyekezett ellenállni a neoliberais átalakításnak. Másrészt, azok a szakszervezetek, melyek az exportorientált és transznacionális szférákban dolgozókat tömörítik – mint például az Amicus –, a Gazdasági és Pénzügyi Unióhoz való csatlakozás mellett foglaltak állást. Ipari szektoraik megszervezték a magas font-euró átváltási arányt. A Gazdasági és Pénzügyi Unióhoz való csatlakozás enyhített volna ezen a problémán. De még a transznacionális szektorban érintett szakszervezetek is szemben álltak a neoliberalizmussal és az egységes valuta bevezetésével, és nem fogadták el a Gazdasági és Pénzügyi Unió divatos logikai okfejtését. A Gazdasági és Pénzügyi Unióval kapcsolatos fenti ellenérveket a nagy szakszervezetek is átvették; így például a GMB, mely a közszféra és a termelői szféra dolgozóit is tömöríti, és ennél fogva mindkét álláspont jelentőségét megértette (Bieler, 2003a. 31–34.). Mint Strange felvázolja, azok a brit szakszervezetek, melyek támogatták a Gazdasági és Pénzügyi Unióba való belépést, mindig követelték az Európai Unió makrogazdasági kompetenciájának kitágítását is, továbbá a magas foglalkoztatási arányt mint támogatásuk előfeltételét (Strange, 1997. 21–23.). A brit szakszervezetek egyfajta

euro-keynesiánus makrogazdasági irányítási projektet fogadtak el, mely végső soron centralizált pénzügyi és monetáris politikán alapulna egy föderációs unióban, és ehhez az európai uniós társadalmi partnerségi ipari kapcsolatok illeszkednének (Strange, 2002. 356–357.).

Franciaországban sem automatikusan zajlott a neoliberális átalakulás elfogadása a Gazdasági és Pénzügyi Unió létrehozásának támogatása ellenére. A jelentősebb konföderációk – a CFDT, a CFTC, a CFE–CGC és az UNSA – támogatták a Gazdasági és Pénzügyi Uniót. Ugyanakkor a CFTC és az UNSA a támogatás ellenére is elutasította a Gazdasági és Pénzügyi Unió alapjául szolgáló neoliberális struktúrát. Csak az elsődlegesen a kádereket és a vállalati menedzsereket, azaz a munkásosztály privilegizált szektorait tömörítő CFE–CGC hangoztatta az árstabilitás középpontba állításának szükségességét. A CFDT bizonyos mértékben elfogadta a neoliberális elveket, amennyiben nem utasította el a konvergencia-kritériumokat és az Európai Központi Bank független státusát, de még ez sem jelentette a neoliberális átalakítás teljes jóváhagyását. Másrészt, a Force Ouvrière és a G10–Solidaires élesen bírálta a Gazdasági és Pénzügyi Uniót a neoliberális logikája miatt, és különösen az utóbbi szervezet fokozottan együttműködött az átalakítással szembeszálló, többi társadalmi mozgalommal. A CGT szintén bírálta a Gazdasági és Pénzügyi Unió neoliberális vonalát, de bizott abban, hogy ezt magában a Gazdasági és Pénzügyi Unióban meg lehet változtatni, és nem szükséges az unió teljes feloszlatását követelni (Bieler, 2006. 113–119.).

Ausztriában az ÖGB-konföderáció adta meg az általános vita alaphangját. Elfogadta, hogy a Gazdasági és Pénzügyi Unió és az egységes valuta áldásos hatással van az ország gazdaságára annyiban, hogy a gazdaság stabilitását magasabb szinten garantálják. Ugyanakkor, a Gazdasági és Pénzügyi Unió alapelvei, a neoliberális okfejtés szerintük mindenképp változtatásra szorul. Szerintük a Gazdasági és Pénzügyi Uniónak a teljes foglalkoztatást kellene elsődleges céljának tekintenie, és ezzel kapcsolatban a munkanélküliségi kritérium megfogalmazását követelték. Mi több – mondták –, a Gazdasági és Pénzügyi Uniót fel kellene szólítani arra, hogy koncentráljanak a növekedésre és a foglalkoztatásra is az árstabilitáson túl, amiben az amerikai Federal Reserve Bank (az Egyesült Államok jegybankja) eljárását követnék. Ez egyben szükségessé tenné az inflációs cél újraértelmezését is. Végül az ÖGB azt követelte, hogy az Európai Unió keretei közötti belső kereslet biztosítása érdekében a bérmegállapodásoknak a következők formulát kellene követniük: a termelékenység-növekedés mértéke plusz infláció (Bieler, 2006. 107–108.). Ezt az álláspontot a hazai termelési szektorban dolgozókat egyesítő szakszervezetek többsége támogatta. Csak a fém-munkások és a vegyipari dolgozók szervezetei – melyek a nemzetközi orientációjú szektorokban dolgozókat képviselik – foglalkoztak keveset a Gazdasági és Pénzügyi Unió neoliberális alapelveivel.

Ugyanakkor, míg számos európai szakszervezet továbbra is bírálta a neoliberais átalakítás folyamatát, ez az álláspont korántsem tekinthető automatikusnak, mint azt a svéd helyzet mutatja. A Szállítási Dolgozók Szakszervezete és a Kereskedelmi Dolgozók Szövetsége – mindkét szervezet elsődlegesen a hazai termelői szektor dolgozóit tömöríti – összekötötte a Gazdasági és Pénzügyi Unióval szembeni tiltakozást a neoliberais átalakítás egyértelmű elutasításával; a neoliberais átalakulást ők a konvergencia-feltételekben és a független, cseppet sem demokratikus Európai Központi Bank intézményében láttak megvalósulni. Ugyanakkor, a szektorok szerinti országos szakszervezetek jó része, melyek nem foglaltak állást a Gazdasági és Pénzügyi Unióval kapcsolatban – például az Önkormányzati Dolgozók Szövetsége és az Építőmunkás Szövetség –, sokkal kevésbé kritikusan álltak a neoliberais átalakuláshoz vagy éppen séggel egynéhány neoliberais elvet helyeselték is. Például, elfogadták az alacsony inflációs politika elvét, továbbá a gazdasági stabilitás érdekében lenyomott béremelési ütemet. Egyes neoliberais elvek elfogadása még látványosabban nyomon követhető volt a transznacionális szektorokban dolgozók szakszervezeteinek és a fizikai munkások konföderációjának, az LO-nak (Landorganisationen) az állásfoglalásaiban (Bieler, 2002b).

Összegezve, az európai szakszervezetek e rövid példatára is mutatja, hogy sokuk továbbra is ellenzi a neoliberais átalakítást. Ugyanakkor a Gazdasági és Pénzügyi Unió és más, európai uniós szintű neoliberais szervezetek ugyancsak egyértelművé tették, hogy a nemzeti álláspont nem elég hatékony a neoliberalizmussal szembeni ellenállás képviselésében. A következő fejezetben azt vizsgáljuk, hogy a szakszervezetek európai szinten milyen lehetőségekkel rendelkeznek az Európai Unió döntéshozóinak befolyásolására.

A szakszervezetek európai szintű együttműködése

Az Unió legtöbb nemzeti szakszervezeti szövetsége tagja az Európai Szakszervezeti Konföderációnak (European Trade Union Confederation – ETUC), mely állítása szerint 36 ország 60 millió dolgozóját képviseli. Mi több, létezik még tizenegy Európai Ipari Szövetség (European Industry Federation – EIF) is, melyek bizonyos iparágak nemzeti szervezeteit tömörítik, ilyen például az Európai Fém munkások Szövetsége (European Metalworkers Federation – EMF) vagy a Közalkalmazottak Szakszervezeteinek Európai Szövetsége (European Federation of Public Service Unions – EPSU) (<http://www.etuc.org/r/13>). Az Európai Unió intézményi keretei között a szakszervezetek egyértelműen hátrányos helyzetben vannak a tőkecsoportokkal szemben, például a politikai döntéshozatalba való beleszólásukat tekintve. Mint azt fentebb röviden vázoltuk, az Európai Unióban az 1980-as évek közepe óta zajlik a neoliberais átalakulás. Az új, neoliberais államformát intézményesen is védelmezik azáltal, hogy

a szélesebb értelemben vett résztvevők befolyása alól kivonták a pénzügyi és gazdaságpolitikai döntéseket. Először az ún. „új alkotmányosság” révén (a kifejezés Giltől ered, 2001-ből), amikor az alacsony inflációt szorgalmazó pénzügypolitika az Európai Központi Bank hatáskörébe került át, ahol „pártatlan” technokraták tevékenykednek. Másodsor, a makrogazdasági döntéseket az Európai Tanács, azaz az uniós kormányfők és államfők tanácskozása hozza, amely nagyjából kikerüli a lobbik nyomását. Minden év júniusában az Európai Tanács megállapodik az ún. tágabb gazdaságpolitikai elvekben, melyeknek az Európai Központi Bank alacsony inflációs politikáját kell szolgálniuk, vagyis rendszerint megerősítik és jóváhagyják a neoliberális átalakulás irányvonalát.

Az Európai Unióra jellemző többszintű irányítási gyakorlat a szakszervezeteknek a többi érdekképviseleti csoporthoz hasonlóan könnyű kapcsolatteremtést biztosít a nemzetek feletti döntéshozókkal, de ez azzal is együtt jár, hogy a politikai döntésekre gyakorolt hatásuknak is kisebb a jelentősége (Greenwood, 2003. 29., 73.). A szakszervezetek különösen is szoros kapcsolatban állnak a foglalkoztatási és szociális ügyek és esélyegyenlőség szakpolitikai egységével, a korábbi V. szervezeti egységgel. Összességében azonban az Európai Tanácsnak 23 szervezeti egysége van, és az egyes szervezeti egységek súlya és jelentősége eltérő. A versenypolitikáért, gazdasági és pénzügyekért felelős egységek sokkal jelentősebb szerepet játszanak az Európai Unióban. A belső piaci és külkereskedelmi szakpolitikákkal együtt alkotják az Európai Bizottság kemény magját (1. számú interjú), mely a neoliberális projektet a versenyképesség diskurzusa révén tolja előtérbe (van Apeldoorn, 2003). Az a tény, hogy a szakszervezetek a foglalkoztatási és szociális ügyi szakpolitikára koncentrálnak, gyakorta hozza őket marginális helyzetbe az Európai Bizottság belső döntéshozatali folyamataiban.

A többszektörű társadalmi párbeszéd az Európai Szakszervezeti Konföderáció egyik fő eszköze az európai uniós politikacsinálás befolyásolására, az 1991-es maastrichti egyezmény megszületése óta. Ha az Európai Szakszervezeti Konföderációnak és a munkaadók szervezetének, az UNICE-nek sikerül egyezsége jutnia egy adott ügyben, akkor ez a közös megállapodás a Miniszterek Tanácsa elé kerül, mely további tárgyalások és viták nélkül határozattá emeli azt. Az első eredmények között van az 1996-os szülési szabadságról szóló határozat (Falkner, 1998). Egészét tekintve azonban a társadalmi párbeszéd jelentőségét nem szabad eltúloznunk. A mai napig mindössze néhány egyezményt sikerült kiharcolni, melyek a minimális követelményeket tartalmazzák (Greenwood, 2003. 68.), többek között olyan egyezményeket, mint a távmunkáról rendelkező 2002-es határozat, mely kötelező érvényű, és melynek alkalmazását maguknak a társadalmi partnereknek kell megoldaniuk a gyakorlatban. Mégis, mint azt az alábbi példák illusztrálják, a szakszervezetek strukturális hátrányaik ellenére rendelkeznek hatékony stratégiákkal, hogy nyomást gyakoroljanak az Európai Unió döntéshozó szervezeteire.

Az Európai Fém munkások Szövetsége (EMF) a munkásokat az egyik leginkább transznacionális európai szektorban szervezi, többek között a fogyasztói elektronikával, az autógyártással és a gépgyártással foglalkozó dolgozók számos szakszervezetét tömöríti. A transznacionalizáció kérdésében az az álláspontjuk, hogy az Európai Fém munkások Szövetségének folytatnia kell működését és nemzetközivé kell tennie strukturáját és tevékenységét. A valódi fordulópontot az 1990-es évek eleje jelentette. „Az európai határok lebontásának, az erősödő nemzetközi verseny, a gazdaság teljes európaizálása és az Európában tapasztalható tömeges munkanélküliség hatására [az Európai Fém munkások Szövetsége] határozott tendenciát tapasztalt a versenyközpontú, kollektív alkupolitika kialakítása érdekében” (EMF, 2001. 1.). A Gazdasági és Pénzügyi Unió létrehozásának tervei számos országos kollektív tárgyalási egyeztető kerekasztal-megbeszélésen még inkább fokozták a társadalmi leértékelődés veszélyét a bérek csökkentése és a munkakörülmények romlása révén (EMF, 1998. 1–2.). Az Európai Fém munkások Szövetsége érzékelte, hogy a bértárgyalások a továbbiakban már nem az adott, nemzeti keretű szektorban dőlnek el, hiszen a szektorokat egyre inkább a transznacionalizált termelési struktúra jellemezte. Válaszul az Európai Fém munkások Szövetsége hozzálatott szervezete átalakításához, és tapogatózó lépéseket kezdett a lehetséges bértárgyalási koordináció megteremtése érdekében (2. számú interjú). Az Európai Fém munkások Szövetsége koordinációs stratégiáját három pillérré alapozza (EMF, 2001. 1.): (1) információs kapcsolatrendszer a nemzeti kollektív tárgyalási folyamatokról, ez az ún. Európai Kollektív Tárgyalási Információs Hálózat (EUCOB@); (2) a határokon átívelő kollektív bértárgyalási hálózat, melynek részét alkotják a kollektív tárgyalásokban részvevő megfigyelők, szakértők (Gollbach és Schulten, 2000. 166–176.); és (3) általános minimumszintek és irányelvek elfogadása, melyek között a bértárgyalások koordinálása nem pusztán az egyik, de vitán felül a legfontosabb aspektus. Az országos béralkuk koordinációjának politikáját 1998-ban fogadták el, és az Európai Fém munkások Szövetsége megpróbálja biztosítani a feltételeket ahhoz, hogy a nemzeti szervezetek közös stratégiát alkalmazzanak, vagyis a termelékenység növekedése, plusz az inflációs ráta arányában követeljék a béremelést (EMF, 1998. 3.; Schulten, 2005. 274–289.). A rendelkezésünkre álló adatok alapján azt mondhatjuk, hogy bár a nemzeti tárgyalásokon a munkások képviselői nem hivatkoztak az Európai Fém munkások Szövetségének alapelveire, a tényleges béralkuk eredményei 2001-ig követték az 1998-as alapelvek körvonalait. A jelenleg folyó béralkuk már eltérnek ettől a formulától, de fontos, hogy az irányelveket egyre szélesebb körben alkalmazzák a politikai tárgyalások eszközeként (2. számú interjú). A kollektív bértárgyalások koordinálásának fő célja az, hogy elkerüljék a különböző nemzeti tárgyalási folyamatok során az egymás alá licitálást, és hogy megvédjék a dolgozókat az ebből következő bércsökkenéstől

és a munkakörülmények romlásától. Így, „egy európai szintű, egységes béralku-politika jelentős szerepet játszik majd az európai egység társadalmi dimenzióinak fokozásában és megerősítésében” (EMF, 1998. 1.). Ez, egyúttal, jelzi, hogy az Európai Fémmunkások Szövetsége továbbra is ellene van a neoliberális átalakításnak.

Fontos megjegyezni, hogy az intézményi változások párhuzamosan folytak az alkalmazottak számának növelésével. 1998-ban az Európai Fémmunkások Szövetségének négy főállású munkatársa volt, ma pedig már tizenkilenc embert foglalkoztat (2. számú interjú). Az Európai Fémmunkások Szövetségének második kongresszusán 2003. június 13–14-én Prágában a szervezet belső döntéshozatalát tovább erősítette az, hogy a Végrehajtó Bizottságot felhatalmazták arra, hogy a politikai bizottságoktól érkező ajánlásokat kétharmados többség esetén elfogadják. A többségi szavazás bevezetése tisztán mutatja, hogy az Európai Fémmunkások Szövetsége független, önálló szereplővé nőtte ki magát az európai szintéren. Ennek a szövetségnek a példája rávilágít arra, hogy az Európai Unió államszervezetéből fakadó strukturális hátrányok sem állhatták útját a helyes, alternatív módszer kialakításának a béralkuk koordinálása segítségével. Ez az új, alternatív módszer három lényeges előnnyel rendelkezik: (1) nem számít a vállalkozói tárgyalópartnerre, mely nem mutatott eddig sem hajlandóságot a lényegbevágó társadalmi dialógusra; (2) az Európai Unió szervezeti kereteiből adódó hátrányos helyzetnek nincsenek súlyos következményei, mivel az egyes szakszervezetek közötti együttműködéshez nincs szükség az európai uniós vagy a nemzeti szervezetek egyetértésére; (3) és ez a stratégia lehetővé teszi, hogy figyelembe vehetők legyenek a nemzeti sajátosságok, melyeket gyakorta tekintenek az európai szakszervezeti együttműködés legfőbb akadályainak. Ha a termelékenység az egyik országban alacsonyabb, mint egy másikban, akkor ennek megfelelően az előbbi országban alacsonyabbak lesznek a bérkövetelések, mint a másikban.

Az európai cselekvés egy másik példáját az Európai Közszolgálati Szakszervezetek Föderációja (European Federation of Public Service Unions (EPSU) szolgáltatja (Bieler, 2005. 475–477.). Ez a szervezet a helyi intézményekben dolgozó közalkalmazottakat tömöríti éppúgy, ahogyan tagjai az európai kormányzati dolgozók is, továbbá az egészségügyi dolgozók, valamint az energia- és vízszolgáltatásban dolgozók is. Ilyenformán az EPSU mindazon szektorokban dolgozókat szervezi, melyek hagyományosan a közszféra részét alkották a tisztán nemzeti termelési struktúrában. Mindazonáltal, az EPSU független szereplőként az 1990-es évek óta egyre aktívabb tevékenységet folytat az európai szintéren, mivel a hagyományosan nemzeti közszférának – amilyen az energia- és a közellátás – a deregulációját és liberalizálását az egyes nemzeti kormányok az európai uniós előírásoknak (a szolgáltatásokra vonatkozó határozatokat is beleértve) megfelelően hajtották végre. Mi

több, az Európai Bizottság képviseli az Európai Uniót a szolgáltatások kereskedelméről szóló általános egyezményről (General Agreement on Trade in Services – GATS) folyó tárgyalásokon. Ennélfogva a nemzetközi, európai szint jelentősebbé vált a szakszervezeti tevékenység számára. Az EPSU-hoz kapcsolódó tagszervezetekhez írott levélben a főtítkárnak, Carola Fishbach-Pyttlal ismertette a közszolgáltatásokra vonatkozó, az Európai Unió egészére érvényes, 2003-ban elfogadott határozatokat. Ezek között szerepelt az Európai Bizottság által a GATS-tárgyalásokon képviselt álláspont, az Európa jövője elnevezésű tanácskozáson a szociális Európával foglalkozó munkacsoport jelentése, az Európai Parlamentben a közellátással és a villamosági és gázpiacok további megnyitásával kapcsolatos törvényjavaslatokról folytatott viták, a Közérdekű Szolgáltatások Bizottságának Zöld Könyve. Beszámolt továbbá a belső piaci szakpolitika további követeléseiről az általános gazdasági érdekű szolgáltatások további deregulációja kapcsán (EPSU, 2003a). Az EPSU szerint „az Európai Bizottság liberalizációs politikája, mely maga mögött tudhatja az Európai Tanács többségi támogatását, a közérdeket veszélyezteti” (EPSU, 2002).

A neoliberais átalakítással szembeni ellenállás kifejezése volt, hogy az EPSU a villamosenergia-iparban közel az egész szektort átfogó társadalmi párbeszédbe kezdett; ez a szektor az EPSU hatáskörének leginkább transznacionális egysége (Eironline, 2002; Eironline, 2004b). Mi több, 2004 januárjában az EPSU a helyi és a regionális kormányzati szektorokban új, társadalmi dialógust folytató bizottságokat állított fel, melyek elsődrendű lépésként a távmunkáról szóló közös állásfoglalást fogadtak el (Eironline, 2004a). 2002-ben az EPSU Végrehajtó Bizottsága az Európai Fémmunkások Szövetsége által elfogadott bértárgyalási információs tájékoztatórendszerhez hasonló hálózatot alakított ki a következő elnevezéssel: EPSUCOB@, és most már minden évben konferenciát rendeznek a kollektív tárgyalási stratégia kérdésében (1. számú interjú). Az EPSU által alkalmazott újabb stratégia az Európai Unió intézményeinél végzett lobbitevékenység. A GATS-cal kapcsolatban az EPSU-nak az az álláspontja, hogy az Unió közellátásai afféle ruletton az Európai Bizottság kezében, melyeket arra használ, hogy az európai szolgáltatási exportőröknek újabb terepeket nyerjen meg (EPSU, 2003a). Az EPSU fenntartásait fejezte ki a GATS szigorú biztonsági klauzulái miatt 2003. február 17-én, amikor Pascal Lamyval, a kereskedelmi szakpolitika biztosával tárgyaltak; a biztonsági záradék engedélyezte az egyes országoknak, hogy saját szabályozásukat fenntartsák. Az EPSU tiltakozott a jelen tárgyalások titkosítása miatt, mert egyes intézmények, például a Világbank nyomást gyakorolt a fejlődő országokra (ezek az intézmények azt követelték, hogy a fejlődő országok mozduljanak el a liberalizáció felé ezeken a területeken), valamint tiltakoztak az Európai Unióban szerződéssel munkát vállaló külföldi állampolgárok jogait illető megszorítások ellen (EPSU, 2003b).

Az EPSU legújított szellemű stratégiája azonban az, hogy egyre inkább együttműködik a többi társadalmi mozgalommal. A GATS-cal kapcsolatban például azon kívül, hogy közvetlenül is lobbizik az Európai Bizottságnál, az EPSU részt vett a belga szakszervezetek és az ATTAC által szervezett tüntetésen 2003. február 9-én, ahol azt követelték, hogy a közszolgáltatások maradjanak kívül a GATS körein. Ráadásul, az EPSU tevékeny szerepet vállalt a GATS-cal és a közszolgáltatásokkal kapcsolatos nemzeti akció európai napján 2003. március 13-án, melyet az Európai Szociális Fórum szervezett, valamint részt vett az Európai Szakszervezeti Konföderáció által 2003. március 21-ére szervezett *Nemzeti akció a szociális Európáért* elnevezésű mozgalomban (EPSU, 2003a). A többi társadalmi mozgalommal való kapcsolata ugyancsak jól látható a közellátás kérdésében is. 2002-ben és 2003-ban az EPSU és sok más európai iparszövetség együttműködött egy sor környezetvédelmi és más társadalmi mozgalommal, így például az európai Greenpeace és a Szociális Platform szervezeteivel – utóbbi maga is egyike az európai civil szervezetek hálózatainak, mely az Európai Unió szociális dimenziójának fejlesztéséért dolgozik. Az EPSU lobbizott továbbá az európai miniszterek tanácsánál és különösen az Európai Parlamentben, azért, hogy a közellátási törvényjavaslat direktívába foglalják bele a társadalmi, környezetvédelmi és tisztességes kereskedelemre vonatkozó kritériumokat a közellátási szerződések elbírálása során (Coalicion for Green and Social Procurement, 2002 – Környezetvédelmi és Társadalmi Közellátási Koalíció; 1. számú interjú). Végül a koalíció nem járt nagy sikerrel a döntéshozatali folyamat befolyásolásában, részben azért, mert túlzottan bízott az Európai Unió intézményi rendszerén belüli lobbizás hatékonyságában (Bieler, 2011). Ugyanakkor, a többi társadalmi mozgalommal való együttműködés fokozása az egyik lehetséges módszere annak, hogy az ellenállás társadalmi bázisát kiszélesíthessék.

Két másik példa is mutatja, hogy az Európai Unió politikai döntéseinek befolyásolására a széles koalíció hozhat eredményeket, de megmutatja azt is, hogy a tömegek mozgósítását a lobbizás eszközével párosítva sokkal eredményesebb lehet a küzdelem. 2006-ban a szakszervezetek és a társadalmi mozgalmak széles koalíciója alkalmazta ezt a módszert: lobbiztak Brüsszelben és egyidejűleg nagy demonstrációkat szerveztek, ahol azon szolgáltatási irányelvek ellen tüntettek, melyek liberalizálni kívánták az Európai Unióban a határokon átvívelő szolgáltatások biztosítását. A kampány csúcspontja két, nagyszabású, európai szintű tüntetés volt Brüsszelben és Strasbourgban 2005-ben és 2006 elején; a tüntetéseken jelen voltak a szakszervezetek és más társadalmi mozgalmak az európai országokból (ETUC, 2006). Végül, a széles koalíció szerepe annyiban mégis sikeresnek mondható, hogy megakadályozta az irányelvek eredeti törvényjavaslatát. Másodszor, 2001-ben és 2004-ben az Európai Unió bizottsága kétszer is kísérletet tett arra, hogy az európai kikötőkben liberalizálja a szolgáltatásokat. A szállítási dolgozók

szakszervezete mindkét esetben ellen tudott állni az átalakítási terveknek azzal, hogy egyfelől belső információs és mobilizálási kampánnyal, másfelől nemzetközi sztrájkokkal és nagyszabású tüntetésekkel lobbizott. Ahogyan Turnbull megállapítja: „azzal, hogy az érvek erejének az erő érveivel adtak nagyobb nyomatókat, a kikötői szakszervezeteknek sikerült sokkal hatékonyabbá tenni az információszerzési, jelentésírási, lobbizó határozat-elfogadási játszmát” (Turnbull, 2007. 133.). Az európai szakszervezetek fellépésének ezek a példái illusztrálják, hogy a szakszervezetek továbbra is ellenállnak a neoliberális átalakításnak. Bár strukturálisan hátrányos helyzetben vannak az Európai Unió intézményi szerkezetében, stratégiájuk része a széles mozgósítás is, továbbá a tömegtüntetések és/vagy a sztrájkok, melyek segítenek e hátrányok leküzdésében.

Következtetések

Ez a tanulmány abból a tételtől indult ki, hogy az Európai Unió átalakítása az 1980-as évek óta neoliberális elvek alapján zajlik, és az átalakítást elsődlegesen az európai transznacionális tőke nyomása hajtja. És miközben a Kelet- és Nyugat-Európa közötti egyenlőtlenség esetleg csökkent az uniós bővítés óta, az egyes országokban tovább mélyült, sőt drasztikus méreteket öltött a társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenség – és itt különösen az új közép- és kelet-európai tagországokra kell gondolnunk. Ráadásul, mint arra rámutattunk, a transznacionális tőkének nem szabad homogén cselekvőnek tekinteni. A neoliberalizmus rendkívül sok formában él, és a neoliberális átalakítás homogén projektje újra meg újra megerősítésre szorul. Ugyanakkor ez a helyzet teremt lehetőséget az ellenállás számára. Amikor a munkának az átalakításhoz való viszonyát elemeztük, világossá vált, hogy az európai munkásmozgalom nagyrészt nem fogadta el a neoliberális elveket, és továbbra is ellene szegül az átalakítási folyamatoknak. Az Európai Unióban tapasztalható számos szakszervezeti kezdeményezést soroltunk fel, mint pozitív példákat annak, hogyan lehetséges európai szinten is sikeres ellenállást kifejteni. A tanulmány hátralévő részében további megjegyzéseket kívánok fűzni az ellenállás lehetőségeinek kérdéséhez.

A jelenlegi globális pénzügyi válság újra csak rámutat a szakszervezeteknek a globális, illetve az európai szintéren játszott, meglehetősen korlátozott szerepére. Bár a szakszervezetek állásfoglalásokat fogalmaznak meg arról, mi a teendő (például az ITUC, 2009), ám nincsenek egészen a helyzet magaslátán abban a tekintetben, hogy eldöntsék, hogyan kellene a válságra reagálniuk. Ez a gyenge pozíció a globális gazdaságban az elmúlt harminc-nyolcvan évben lezajlott fejlemények következménye, valamint annak, hogy a termelői szektorok fokozódó transznacionalizálódása együtt járt a transznacionális kihelyezés és a

termelési szétforgácsoltság terjedésével, valamint a munkakörülmények informalizációjával, plusz a döntéshozatali mechanizmusok erősödő központosításával a transznacionális korporációkban. Ráadásul tanúi lehettünk a közsféra elleni fokozódó támadásnak, és szüntelenül érezhetjük a nyomást, hogy a természeti források szolgáltatását – így például a vízszolgáltatást – privatizálják mind a fejlett, mind a fejlődő világban. A munkásmozgalmak, melyek döntően nemzeti szinten szerveződnek, rendszerint nincsenek abban a helyzetben, hogy a nyomásra megfelelő választ adjanak (Bieler, Lindberg és Sauerborn, 2010. 237–242.). A kapitalizmus expanziója egyenlőtlen és összetett módon folyik. Ahogyan Silver megfigyelte, a jelenlegi kapitalista átalakítás nem hozta el a munkásság életkörülményeinek homogenizációját. Ehelyett azt történt, hogy „miközben egyes területek megsegítése már-már kezdte oldani az Észak-Dél közötti megosztottságot, a technológiai fejlődés, a termékek fejlődése és a protekcionizmus ismét csak a megosztottság fenntartását erősítette” (Silver, 2003. 170.). Így aztán a világ különböző régióiban élő munkások lényegesen eltérő körülmények között dolgoznak, és a transznacionális szolidaritás gyakorta ütközik akadályokba – ha nem éppen lehetetlen. Például az Európai Unió keleti bővítése sajnálatos módon feszültséget keltett a keleti és a nyugati szakszervezetek között a munkaerő szabad áramlása kérdésében. A nyugat-európai szakszervezetek az Európai Unió gazdasági és szociális bizottságának támogatásával, az Európai Szakszervezeti Konföderáció megkeresésére, továbbá a német DGB-nek és az osztrák ÖGB-nek saját kormányaikra gyakorolt nyomása révén elérték, hogy hét évi átmeneti periódust iktassanak be a munkaerő szabad áramlásának engedélyezéséig. Azzal érveltek, hogy ennek az alapvető jognak az azonnali biztosítása aláásná a szociális Európa fejlődését a keleti és a nyugati régiók közötti óriási jövedelmi különbségek miatt. Ráadásul, a szabad munkavállalás, mondták, fokozná a társadalmi félelmeket a nyugati országokban, és ezzel a jobboldali pártoknak kedvezne a helyzet (Bohle és Husz, 2005. 102–106.). A nyugati szakszervezetek győztek, részben persze azért is, mert a transznacionális tőke ezen engedmény miatt csak kisebb gazdasági veszteségeket szenvedett, ha egyáltalán érte bármilyen veszteség. Azonban, mint azt Bohle és Husz egyértelműen megmutatja, ez a transznacionális szolidaritás hiányát igazoló politikai győzelem a munka világa számára általában katasztrofális következményekkel járhat, amennyiben a kelet-európai és a nyugat-európai munkásmozgalmak hosszú távú megosztottságához vezet, és ezzel gyengíti a összeurópai munkaerő helyzetét (Bohle és Husz, 2005. 108–109.). Ami Kelet-Európát illeti, a szakszervezetek elvesztették befolyásukat, mert a régi kommunista rendszerek eszközeit látták bennük a dolgozók. Ahol mostanság aktívan fellépnek, ott nem a szolidaritás, hanem a privilegizált munkások érdekei mozgatják őket. Egy összehasonlító tanulmányában Ost leírja, hogy eleinte a kelet-európai szakszervezetek a rendszerváltás idején támogatták az alacsony hatékonyságú üzemek átalakítását, és

tétlenül nézték az átalakítással járó munkahely-megszüntetések; később ismét aktivizálódtak, de már mint „a szakképzett, elit munkások kis szakszervezetei, az új munkásarisztokráciát szolgáló egyfajta unionizmus formájában” (Ost, 2006. 327.). Röviden, nem világos, vajon a kelet- és közép-európai szakszervezetek abban a helyzetben vannak-e, hogy a neoliberais átalakítással sikeresen szálljanak szembe.

A mérleg másik serpenyőjében, vagyis a pozitív oldalon ott van azonban az, hogy az Európai Társadalmi Fórum folyamatai teret adhatnak a kelet- és nyugat-európai munkásmozgalomnak e feszültségek feloldására és a mainál sokkal intenzívebb kooperációra a többi mozgalommal annak érdekében, hogy az ellenállás társadalmi bázisa kibővüljön. 2002. november 6–10. között az európai „globalizációellenes” mozgalom, köztük szakszervezetek, civil szervezetek és társadalmi mozgalmak tanácskozást szerveztek az olaszországi Firenzében: ez volt az első Európai Társadalmi Fórum. A négyszáz tanácskozáson és vitán mintegy 32 000–40 000 küldött vett részt egész Európából, illetve még nyolcvan országból más földrészekről. A delegáltak vitákat folytattak a fórum három nagy témakörében: „globalizáció és [neo]liberalizmus”, „háború és béke”, valamint „jogok – állampolgárság – demokrácia”. Az Európai Társadalmi Fórum csúcspontját a korábban aligha látott méretű háborúellenes tüntetés jelentette november 9-én este, amikor a rendőrségi jelentések szerint mintegy 500 000, a szervezők állítása alapján viszont egymillió ember vonult végig békésen Firenze utcáin az iraki háború elleni tiltakozásuk jeléül (Bieler és Morton, 2004). Firenzében az egyes társadalmi mozgalmak, a hagyományos szakszervezetek és az új, radikális szakszervezetek között tisztán kirajzolódtak a különbségek. Míg a hagyományos szakszervezetek továbbra is a munkaadókkal és az állam képviselőivel folytatott „társadalmi partnerségre” összpontosítanak annak érdekében, hogy tagjaik követeléseit érvényesíteni tudják, addig a radikális szakszervezetek az alulról szerveződő alakulatok szerepét hangsúlyozzák és a sztrájkokra, tüntetésekre valamint a többi társadalmi mozgalommal való együttműködésre koncentrálnak, az ellenállás társadalmi bázisának kiszélesítése érdekében. Ugyancsak rengeteg feszültség tapasztalható a szakszervezetek és a társadalmi mozgalmak között is. Míg az utóbbiak meglehetősen szkeptikusak abban a tekintetben, hogy a szakszervezetek hierarchikus belső struktúrái képesek és hajlandók-e szembefordulni a neoliberális átalakítással, az előbbieket megkérdőjelezi a társadalmi mozgalmak képviselői jogosultságát és belső felelősségét. Ezeknek a különbségeknek persze nem szabad elhomályosítaniuk a közös érdekeket és az ezekből következő lehetséges közös tevékenységeket. Az eltérő stratégiák és struktúrák ellenére, az Európai Társadalmi Fórumon résztvevő minden mozgalom az ellenállás fő célpontjának a neoliberális globalizációt, pontosabban annak gazdasági, deregulációs formáját, illetve harcias verzióját tekintette (amint az éppen az Irak elleni háborúban megtestesül). Így aztán számos kérdéskörben közös álláspontot

sikerült kialakítani a közös tevékenységek elvégzéséhez, többek között megegyeztek abban, hogy világszerte felhívást intéznek a dolgozókhöz az iraki háború elleni tiltakozásul 2003. február 15-én, valamint abban, hogy közösen lépnek fel a közsféra neoliberális átalakításával szemben (Bieler és Morton, 2004. 312–319.). Firenze óta az Európai Társadalmi Fórum mozgalma már a hatodik találkozó megszervezését készíti elő, melyre 2010 júliusának elején Isztambulban kerül majd sor. Ez a folyamat párosul azzal a ténnyel, hogy a transznacionális szolidaritásnak vannak sikeres példái (lásd Bieler és Lindberg, 2010), és mindez jelzi, hogy a neoliberális átalakítással szembeni transznacionális szolidaritás megvalósítható. Röviden, míg a szakszervezetek határokon átnyúló együttműködése, illetve a szakszervezetek és más társadalmi mozgalmak közötti kapcsolatok nem jönnek, nem jöhetnek létre automatikusan, mégis adott a lehetőség a sikeres ellenállásra a neoliberális átalakítással szemben. Az Európai Unió az egyik olyan színtér, ahol az effajta stratégiák hasznosan működhetnek.

Interjúk

1. számú: Közalkalmazottak Szakszervezete Európai Szövetségének főtthkár-helyettese, Brüsszel, 2003. január 22.

2. számú: Fémmunkások Európai Szövetségének főtthkár-helyettese, Brüsszel, 2003. január 23.

Irodalom

Apeldoorn, B. van (2002): *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*. London, Routledge.

Apeldoorn, B. van (2003): „European unemployment and transnational capitalist class strategy: The rise of the neo-liberal competitiveness discourse”, in H. Overbeek (ed.): *The Political Economy of European Employment*. London, Routledge. 113–134.

Bieler, A. (2003a): „Labour, Neo-liberalism and the Conflict over Economic and Monetary Union: a comparative analysis of British and German trade unions”, *German Politics*, Vol. 12/2. 24–44.

Bieler, A. (2003b): „Swedish trade unions and Economic and Monetary Union: the European Union membership debate revisited?”, *Cooperation and Conflict*, Vol. 38/4. 385–407.

Bieler, A. (2005): „European Integration and the Transnational Restructuring of Social Relations: the Emergence of Labour as a Regional Actor?”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 43/3. 461–84.

Bieler, A. (2006): *The Struggle for a Social Europe: Trade unions and EMU in times of global restructuring*. Manchester, Manchester University Press.

Bieler, A. (2011): „Labour, new social movements and the resistance to neo-liberal restructuring in Europe”, *New Political Economy*, 16(2), forthcoming.

Bieler, A. and A.D. Morton (2004): „Another Europe is Possible?” Labour and social movements at the European Social Forum”, *Globalizations*, Vol. 1/2. 303–25.

Bieler, A., W. Bonefeld, P. Burnham and A.D. Morton (2006): *Global Restructuring, State, Capital and Labour: Contesting neo-Gramscian Perspectives*. Basingstoke, Palgrave.

Bieler, A., I. Lindberg and D. Pillay (2008): „The future of the global working class: an introduction”, in A. Bieler, I. Lindberg and D. Pillay (eds): *Labour and the Challenges of Globalization: What prospects for Transnational Solidarity?* London, Pluto Press. 1–22.

Bieler, A. and I. Lindberg (eds) (2010): *Global Restructuring, Labour and the Challenges for Transnational Solidarity*. London, Routledge.

Bieler, A., I. Lindberg and W. Sauerborn (2010): „After thirty years of deadlock: labour’s possible strategies in the new global order”, *Globalizations*, Vol. 7/1. 237–49.

Bieling, H.-J. (2001): „European Constitutionalism and Industrial Relations”, in A. Bieler and A.D. Morton (eds): *Social Forces in the Making of the New Europe: the Restructuring of European Social Relations in the Global Political Economy*. Basingstoke, Palgrave. 93–114.

Blyth, M. (2002): *Great Transformations: Economic ideas and institutional change in the twentieth century*. Cambridge, Cambridge University Press.

Bohle, D. (2006): „Neoliberal hegemony, transnational capital and the terms of the EU’s eastward expansion”, *Capital & Class*, No. 88. 57–86.

Bohle, D. and D. Husz (2005): „Whose Europe is it? Interest group action in accession negotiations: the cases of competition policy and labor migration”, *Politique européenne*, Vol. 15. 85–112.

Carroll, W.K. and C. Carson (2006): „Neoliberalism, capitalist class formation and the global network of corporations and policy groups”, in D. Plehwe, B. Walpen and G. Neunhöffer (eds.): *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*. London/New York, Routledge. 51–69.

Coalition for Green and Social Procurement (2002). Proposal for a directive on the coordination of procedures for the award of public supply contracts, public service contracts and public works contracts, <http://www.eeb.org/activities/product/policy/Coalition-PP-April-2002-v3.pdf>; letöltés: 2007. július 10.

Eironline, 8 November 2002, <http://www.eiro.eurofound.ie/2002/11/inbrief/eu0211203n.html>; letöltés: 2007. július 11.

Eironline, 23 March 2004a, <http://www.eiro.eurofound.eu.int/2004/03/feature/eu0403203f.html>; letöltés: 2007. július 11.

Eironline, 6 July 2004b, <http://www.eiro.eurofound.eu.int/2004/07/inbrief/eu0407201n.html>; letöltés: 2007. július 11.

EMF (1998): Collective Bargaining with the Euro. 3rd EMF Collective Bargaining Conference, Frankfurt, 9/10 December; <http://www.emf-fem.org/index.cfm?target=/default.cfm>; letöltés: 2004. október 26.

EMF (2001): „EMF position on the European industrial relation system”. Adopted by the EMF Executive Committee, Luxembourg, 3rd and 4th December; <http://www.emf-fem.org/index.cfm?target=/default.cfm>; letöltés: 2004. október 26.

EPSU (2002): Services of General interest and the Convention on the future of Europe – You can shape the future of Europe! EPSU General Circular No. 13 (1712/2002), <http://www.epsu.org/Campaigns/sgi/gen13.cfm>; letöltés: 2003. június 17.

EPSU (2003a): 2003: a crucial year for public services in Europe. Letter by the EPSU General Secretary Carola Fischbach-Pyttel to all affiliated unions, <http://www.epsu.org/gen1.cfm>; letöltés: 2003. január 30.

EPSU (2003b): GATS, PSI-EPSU and Pascal Lamy, <http://www.epsu.org/Campaigns/GATS/Lamy.cfm>; letöltés: 2003. június 17.

ETUC (2006): Euro-demonstration. Strasbourg 14/02/2006; <http://www.etuc.org/a/1581>; letöltés: 2003. június 7.

Eurostat (2010): December 2009 – Euro area unemployment rate up to 10.0%, EU27 up to 9.6%, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-29012010-AP/EN/3-29012010-AP-EN.PDF; letöltés: 2010. február 2.

Falkner, G. (1998): *EU social policy in the 1990's: towards a corporatist policy community*. London, Routledge.

Gamble, A. (2001): „Neo-Liberalism”, *Capital & Class*, No. 75. 127–34.

Gamble, A. (2006): „Two Faces of Neo-liberalism”, in R. Robison (ed.): *The Neo-Liberal Revolution: Forging the Market State*. London/New York, Routledge. 20–35.

Gill, S. (1995): „Globalisation, Market Civilisation, and Disciplinary Neoliberalism”, *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 24/3. 399–423.

Gill, S. (2001): „Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neoliberalism”, in A. Bieler and A.D. Morton (eds): *Social Forces in the Making of the New Europe: The Restructuring of European Social Relations in the Global Political Economy*. Basingstoke, Palgrave. 47–69.

Göllbach, J. and T. Schulten (2000): „Cross-Border Collective Bargaining Networks in Europe”, *European Journal of Industrial Relations*, Vol. 6/2. 161–79.

Gramsci, A. (1970): *Filozófiai írások*. Bp. Kossuth Könyvkiadó.

Greenwood, J. (2003): *Interest Representation in the European Union*. London, Palgrave.

Harvey, D. (2006): „Neo-liberalism and the restoration of class power”, in D. Harvey (ed.): *Spaces of Global Capitalism: Towards a theory of uneven geographical development*. London/New York, Verso. 9–68.

Heidenreich, M. and C. Wunder (2008): „Patterns of Regional Inequality in the Enlarged Europe”, *European Sociological Review*, Vol. 24/1. 19–36.

ITUC (2009): G20 Finance Meeting: Action for Employment Welcome, but many questions remain (9 November 2009); <http://www.ituc-csi.org/spip.php?article4612>; letöltés: 2009. november 11.

Macartney, H. (2009): „Variegated neo-liberalism: transnational oriented fractions of capital in EU financial market integration”, *Review of International Studies*, Vol. 35/2. 451–80.

Morton, A. (2007): *Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global Political Economy*. London, Pluto Press.

Ost, D. (2006): „After Postcommunism: Legacies and the Future of Unions in Eastern Europe”, in C. Phelan, C. (ed.): *The Future of Organised Labour: Global Perspectives*. Oxford, Peter Lang. 305–32.

Overbeek, H. (1999): „Globalization and Britain's Decline”, in R. English and M. Kenny (eds): *Rethinking British Decline*. London, Palgrave. 231–256.

Peck, J. and A. Tickell (2002): „Neoliberalising Space”, *Antipode*, Vol. 34/3. 380–404.

Plehwe, D., B. Walpen and G. Neunhöffer (2006): „Introduction: Reconsidering neoliberal hegemony”, in D. Plehwe, B. Walpen and G. Neunhöffer (eds.): *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*. London/New York, Routledge. 1–24.

Reitan, R. (2007): *Global Activism*. London/New York, Routledge.

Robinson, W.I. (2004): *A Theory of Global Capitalism: Production, Class, and State in a Transnational World*. Baltimore/London, John Hopkins University Press.

Robinson, W.I. and J. Harris (2000): „Towards a Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class”, *Science & Society*, Vol. 64/1. 11–54.

Roche, D. (2009): „Eastern Europe and the Financial Crisis”, *The Wall Street Journal*, 28 March 2009; <http://online.wsj.com/article/SB123819932316462089.html>; letöltés: 2010. február 2.

Ryner, M. and T. Schulten (2003): „The Political economy of labour-market restructuring and trade union responses in the social-democratic heartland”, in H. Overbeek (ed.): *The Political Economy of European Employment: European integration and the transnationalization of the (un)employment question*. London/New York, Routledge. 176–198.

Saad-Filho, A. (2005): „From Washington to Post-Washington Consensus: Neoliberal Agendas for Economic Development”, in A. Saad-Filho and D. Johnston (eds.): *Neoliberalism: A Critical Reader*. London, Pluto Press. 113–119.

Sklair, L. (2001): *The Transnational Capitalist Class*. Oxford, Blackwell.

Schulten, T. (2005): „Foundations and perspectives of trade union wage policy”, in E. Hein et al. (eds): *Macroeconomic policy coordination in Europe and the role of the trade unions*. Brussels, ETUI. 263–292.

Silver, B.J. (2003): *Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization since 1870*. Cambridge, Cambridge University Press.

Strange, G. (1997): „The British Labour Movement and Economic and Monetary Union in Europe”, *Capital & Class*, No. 63. 13–24.

Strange, G. (2002): „Globalisation, Regionalism and Labour Interests in the new IPE”, *New Political Economy*, Vol. 7/4. 343–365.

Taylor, G. and A. Mathers (2002): „The Politics of European Integration: A European Labour Movement in the Making?”, *Capital & Class*, No. 78. 39–60.

Turnbull, P. (2007): „Dockers versus the Directives: Battling Port Policy on the European Waterfront”, in K. Bronfenbrenner (ed.): *Global Unions: Challenging Transnational Capital through Cross-Border Campaigns*. Ithaca/London, 2007. 117–136.

(Fordította:Baráth Katalin)